

Pengar, ohälsa och beroende

Aspekter på den samtida och historiska tobakskontroversen(1)

Sven-Åke Lindgren

Fokuseringen på miljöargument och införandet av ett utpräglat "offerperspektiv" har förvandlat tobaksfrågan till ett växande allmänt problem. Under decennierna kring sekelskiftet 1900 förekom en likartad problematisering. Tobaksbruket, och i synnerhet cigarettökning, förknippades då med en rad fysiologiska, psykiska, moraliska och ekonomiska skadeverkningar. De förmenta farorna förstärktes av att tobaksfaran associerades till hotbilder med ursprung i andra samtida sociala kontroverser. Trots en långvarig och intensiv samhällsdebatt etablerades dock inte tobaksfrågan som ett samhällsproblem. Fyra samverkande orsaksförhållanden poängteras: aktörernas oförmåga att enas kring ett handlingsprogram; nykterhetsrörelsens uteblivna engagemang; statens starka ekonomiska intressen samt problemets sammansmältning med andra samtida problemkomplex. Avslutningsvis görs en återknytning till dagens tobakskontrovers. Den präglas av samma konfliktstruktur och innefattar flera tendenser som är identiska med dem som utmärkte det tidiga 1900-talets strävanden att etablera tobaksbruket som ett samhällsproblem. Sven-Åke Lindgren är amanuens, verksam vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

Ett allmänt problem

Tobaksfrågan har under senare tid blivit ett hett diskussionsämne. Beslutet om ett generellt snusförbud inom EG, dock med undantag för länder där snuskonsumtionen är tradition, har satt många sinnen i svallning. Debatten har varken gällt hälsorisker eller senare års kontinentala försäljningsoffensiv från det svenska Tobaksbolaget. Istället har snuset blivit en symbolfråga, ett uttryck både för motstånd mot främmande överhöghet och för nationell särart. Genom tobaksutredningens förslag och efterföljande riksdagsdebatt har även rökningen blivit föremål för intensiv debatt (2).

Striden gäller i första hand frågor om reklamförbud, lagstiftade regler för rökfria miljöer samt införandet av åldersgräns (18 år) för tobaksinköp. Under riksdagsbehandlingen våren 1991 uttalade sig majoriteten i socialutskottet för en lagstiftning om rökfria miljöer men avvisade förslagen om reklamförbud och åldersgräns. Hösten 1992 väntar riksdagen fortfarande på den proposition om en samlad tobakslagstiftning som annonserades till våren 1991.

En internationell utblick visar att tvistefrågorna i USA och många andra jämförbara länder är desamma. Med 1970-talets miljöintresse följde en vidare fokusering av rökningens risker och under 1980-talet publicerades olika epidemiologiska studier med uppgifter om ett samband mellan lungcancer och långvarig exponering för tobaksrök hos icke-rökare. Genom denna intresseutvidgning tillfördes de renodlade hälsoargumenten en markant social dimension och det senaste årtiondets opinionsbildning mot rökning har i hög grad kretsat kring icke-rökarnas rätt till rökfria miljöer. Tobaksdebatten har, liksom åtskilliga andra debattområden, tillförts ett tydligt offerperspektiv. Sympatier och rättfärdiganden lokaliseras till grupper som oförskyllt drabbas av andras framfart och såväl problemdefinition som åtgärdskrav formuleras utifrån de drabbades horisont. Offrets höjda status har samtidigt inneburit att bilden av rökaren på ett avgörande sätt förändrats. Den person som bara för några år sedan mest var en risk för sin egen hälsa definieras nu alltmer som en socialt hotfull figur.

En annan utvecklingslinje gäller rökning definierat

::
Tobaksdebatten har tillförts ett tydligt offerperspektiv
::

som nikotinberoende. Synen på tobak (nikotin) som en beroendeskapaande drog jämförd med heroin och kokain har under senare år, särskilt i USA, vunnit betydande anklag. Beroendeperspektivet fick ett verkligt genombrott efter publiceringen av en rapport från the Surgeon General (en central hälsovårdsmyndighet) 1988 (3). I Sverige har detta synsätt ännu inte fått något bredare genomslag, även om enskilda aktörer börjat lyfta fram beroendenaspekten i sin argumentering.

I synnerhet miljöinriktningen med en stark offerbetoning gör att den nutida tobaksdiskursen skiljer sig från 1960- och 70-talens debatt med sin betoning av mer individorienterade och renodlade hälsorisker. Nu fokuseras påvisade och befarade skadeverkningar som mångfaldigas via umgänge och kontakter. Härigenom har riskerna fått fäste i våra sociala relationer. Därför är tobaksrökning inte längre ett privat bekymmer eller en angelägenhet begränsad till rökaren och hälso- och sjukvården utan i växande grad ett allmänt problem. Det var det också under decennierna kring sekelskiftet 1900. Då problematiserades tobakskonsumtionen, och särskilt cigarett-rökningen, på ett likartat sätt: som ett samhällsproblem med betydande sociala implikationer.

Sekelskiftets oro

Flera orsaker samverkade till att tobakskonsumtionen kring sekelskiftet uppfattades som ett oroväckande förhållande. Den totala tobakskonsumtionen ökade med närmare femtio procent från 1890 till 1920 och en ny produkt fick snabbt en stark ställning på marknaden. Genom introduktionen av cigarettens spreds också tobaksbruket till nya grupper – ungdomar och kvinnor – som tidigare bara i begränsad omfattning nyttjat cigarr, snus, pip- och tuggtobak. Bland den medicinska sakkunskapen klassificerades tobaken, eller rättare nikotinet, som ett nervgift, och det stora intresset härför ska ses mot bakgrund av en vidsträckt problematisering av dåtida rusgivande ämnen. Denna omfattade såväl läkemedel som vardagslivets njutningsmedel, och förutom alkohol och tobak uppmärksammades opium, morfin, kokain, kaffe, sömn- och lugnande medel i form av bromkalium och kloralhydrat m fl. Mot denna bakgrund utvecklades ett omfångsrikt scenario av hotbilder med avseende på tobaksbruket och vi kan notera

.....
Bland psykiatriker och läkare fanns en utbredd uppfattning om att omåttlig tobakskonsumtion kunde leda till sinnesförvirring och nervsjukdomar
.....

.....
åtminstone fyra avgränsbara kategorier i form av fysiologiska, psykiska, moraliska och ekonomiska skadeverkningar (4).

Hotbilder

Tobakskonsumtionen ansågs ge upphov till en mängd sjukdomar och skador på olika organ. Enligt en inhemsk expert, professorn i farmakologi C G Santeson, ledde ett långvarigt tobaksbruk till ett flertal åkommor i mun, svalg, lungor, mage, hjärta, kärlsystem, ögon samt nervsystem (5). Verkningar som högt blodtryck, blodkärlsförkalkning, astma, halskatarr och ökad mottaglighet för tuberkulos var allmänt erkända bland dem som ägnade tobaken intresse, liksom läppkräfta och struphuvudskräfta. Huruvida tobaken i sig var en direkt orsak till olika sjukdomstillstånd, eller om den skulle betraktas som en bidragande orsak som förvärrade redan existerande krämpor, var dock en frågeställning varom det rådde delade meningar. Även den passiva rökningens risker uppmärksammades, och då inte bara som en fråga om hygienisk trevnad i olika slags offentliga lokaler, utan även som en uppenbar hälsorisk för den som tvingades inandas röken. Nikotins beroendeskapaande egenskaper var ett tredje moment som allmänt erkändes och fenomen som toleransökning och abstinenssymtom var väl kända. Däremot rådde delade meningar angående beroendets styrka och konsekvenser. En del läkare betonade en viktig gradskillnad mellan nikotinet och exempelvis alkohol, opium och morfin, medan andra poängterade artfrändskap och samstämmighet.

Bland psykiatriker och andra medicinska talesmän fanns en utbredd uppfattning om att en omåttlig tobakskonsumtion kunde leda till sinnesförvirring och nervsjukdomar. Förekomsten av tobakspsykos var ett omdebatterat ämne. Förekom den, och i vilken omfattning, och i så fall; var tobaksbruket en direkt eller indirekt orsak? Samma frågeställning dryftades beträffande neurasteni. Tobaksmissbruket och därtill för-

knippade psykiska sjukdomssymtom var på flera sätt manifesta i den kliniska vården. Benämningen "kronisk förgiftningssjukdom", som tillämpades vid missbruk/beroende av andra nervgifter än alkohol, användes även för klassificering av tillståndet "nikotinism". Under samma tidsperiod var frågan om missbruk av gifter – inklusive tobak – en av dem som ställdes för att fastställa anamnesen vid intagning för vård på sinnessjukhus.

Tobaksbruket, och särskilt då unga pojkars missbruk, förknippades också med ett omfattande register av moraliska skadeverkningar. Vid alltför otyglat bruk av njutningsmedel ansågs den unge tobaksnjutaren bli utsatt för ett angrepp på sitt viljeliv och värdesystem. Känslan för rätt och fel riskerade därmed att gå förlorad och den unge kunde förväntas glida utför, snärjd av lögn, lättja, sedeslöshet och brottslighet. Särskilt rökning sågs som inkörsporten till dryckenskap eller missbruk av opium och morfin, stöld eller annan brottslighet i syfte att skaffa pengar till cigaretter samt könsliga utsvävningar (tobak benämndes ibland "skökoörten").

Det var inte bara den enskildes hälsa och moral som undergrävdes av tobaksbruket. En del sociala reformatorer pekade på hur hushållsekonomin drabbades, i synnerhet hos dem som både nyttjade alkohol och tobak. Men tobakskonsumtionen ansågs också få negativa nationalekonomiska verkningar. Främst avsågs en dyrbar import av tobaksprodukter och förhållandet att en betydande andel av samhällets ekonomiska resurser förlösades på ett hälsovådligt njutningsmedel, istället för att komma till användning i ett viktigt socialt uppbyggnadsarbete.

Bruk eller missbruk

Bland de aktörer (läkare, lärare, politiker och sociala reformatorer) som engagerade sig mot tobaken utgjorde frågan om bruk eller missbruk en framträdande skiljelinje. För flertalet framstod det omåttliga bruket, missbruket, som roten till det onda.

Minderårigas bruk och vuxna personers missbruk och beroende var avvikelser som borde bekämpas. Men för några av de mest röststarka opinionsbildarna innebar bruket i sig otvivelaktigt ett första steg på fördrärvets väg. Och från absolutistiskt håll anklagades delar av läkarkåren för att, såsom med rusdryckerna,

Tobaksmissbruket förknippades med en generell samhällsmoralisk förslappning

ha öppnat portarna för rökandets utbredning genom att göra åtskillnad på bruk och missbruk av tobak.

Synen på bruk och missbruk var av avgörande betydelse för de mål och medel som formulerades i kampen mot tobaken. Absolutisterna argumenterade gärna för ultimativa lösningar i form av genomgripande förändringar både för individ och samhälle. För den enskilde rekommenderades en övergång till ett naturenligt levnadssätt, där avhållsamheten från njutningsmedel uppvägdes av näringsriktig kost, fasta, motion, frisk luft, vatten- och bastubad m m. På samhällsnivå gällde det att bryta fabriks- och storstadslivets nedbrytande inflytelser och hitta tillbaka till modernäringen och den homogena värdegemenskapens samhälle. Absolutisterna var i betydande utsträckning också anhängare av olika tvingande åtgärder i syfte att realisera sina föresatser, exempelvis totalt eller partiellt tobaksförbud, sanktioner vid förbudsöverträdelser, inköpsbegränsningar m m.

De som varnade för tobaksmissbruket men accepterade ett måttligt bruk representerade i många fall en stark utvecklingsoptimism. Förvisso förknippade man ofta tobaksmissbruket med en generell samhällsmoralisk förslappning. Men tilltron till upplysningens kraft var stor, liksom till nödvändigheten och betydelsen av reformer som kunde undanröja de materiella och sociala hinder som stod i vägen för hygieniska framsteg.

Förstärkning av faran

Det hot mot samhällsmoralen som tobaksbruket ansågs utgöra förstärktes av att främst cigarettbruket associerades till hotbilder som emanerade ur andra samtida samhällsdebatter. En sådan gällde spridningen av smittosamma sjukdomar. Enligt en vanlig uppfattning tillverkades en hel del cigaretter av cigarr- och cigarettstumpar som fattigt folk samlade upp från gatans smuts och bacillhårdar. Cigaretternas påstådda innehåll av opium, morfin och haschisch var en annan aspekt av detta spridningstema. Problemen med cigaretternas innehåll var ingen marginell fråga. Tvärtom framhölls det som ett betydande argument i 1909 års

riksdagsdebatt om kringvandrande försäljare, som svarade för försäljningen på helgdagar då cigarrbodarna höll stängt, och i 1914 års debatt angående införandet av tobaksmonopol (6).

Genom förbindelsen med cigarrbodarna förknippades tobaken med olika yttringar av påstådd sedeslöshet. I dessa "smutsens nästen" tillhandahölls förutom tobak och tidningar franska vykort, "smutslitteratur" och preventivmedel. Cigarrbodarna höll också öppet sent på kvällarna och fungerade som träffpunkt för en del av stadens manliga flanörer. Frågan om vad som egentligen tilldrog sig i dessa lokaler var föremål för både rykten och granskning. Cigarrflickornas moraliska vandel var ifrågasatt och utsagorna om att flickorna drygade ut sina låga löner genom sedeslöst leverne fick näring av att otillåten prostitution påstods förekomma i lokaler, kamouflerade som cigarrbodar.

Ett annat viktigt samband rörde tobaken och den sedliga förvildningen bland ungdomen, vilken var en stor social fråga under decennierna kring sekelskiftet. Ligapojkar, skolkare, i sedligt avseende försummade och vanartade barn, eller vad man nu kallade dåtidens "värstingar", var i stor utsträckning identiska med de unga pojkar som i tobaksdebatten blev föremål för en äldre generations oro och indignation. Det vanartsbegrepp som blev ett av resultaten av barnavårdslagstiftningen under denna period tog i första hand sikte på bettleri, lösdriveri och skolk. Men det innefattade även andra mer obestämda beteenden som kunde sammanföras under benämningarna lastbarhet och oordentligt leverne. Cigaretten kan ses som ett av vanartens attribut. Den vanartige pojken i gestalt av ligagrabben, skolkaren eller Nick-Carter-läsaren, beskrevs och avbildades genomgående med en cigarett i mungipan och cigarettrökning var en av de omständigheter som kunde resultera i samhällets ingripande för att med tvång tillrättaföra den vilsegångne.

Den politiska handläggningen

Åren 1899, 1904 och 1906 väcktes motioner till riksdagen med krav på lagstiftning mot minderårigas tobaksbruk. I sistnämnda motion anfördes exempel från andra länder där lagstiftning av önskat slag införts. Riksdagens båda kamrar beslutade 1906 om en framställan till Kungl. Maj:t angående en utredning med särskild inriktning på nya bestämmelser i skolförfatt-

ningarna och förbud att sälja eller utlämna tobak till minderåriga. När riksdagsledamoten och Stockholms borgmästare Carl Lindhagen, som var tobaksfrågans främste aktör på den politiska arenan, motionerade om åtgärder mot bruket av tobak och kaffe 1911 och 1912 hade ännu inget hänt med 1906 års beslut. Samma öde drabbade det riksdagsbeslut som följde på Lindhagens motioner. Av den begärda skyndsamma utredningen syntes inga spår förrän 1917. Då meddelade lagutskottet att regeringen var i färd med att bereda inkomna myndighetsyttranden. Dessförinnan kom tobaksfaran upp till behandling i samband med riksdagens beslut om införande av tobaksmonopol 1914. Att i statsinkomsternas intresse ockra på ett gift mot folkhälsan, var en av de betänkligheter som bl a Lindhagen framförde mot förslaget.

I oktober 1917 tillsattes en grupp på fem sakkunniga inom ecklesiastikdepartementet för att dels utreda och lägga förslag om upplysningsverksamheten för nykterhetens främjande och dels föreslå åtgärder för motarbetandet av tobaks- och kaffemissbruket. Ett år senare lade gruppen fram sina idéer (7). I betänkandet presenterades en rad olika förslag med primärt syfte att komma tillrätta med ungdomars missbruk av de aktuella njutningsmedlen. Beträffande tobak rekommenderades en bred upplysningsverksamhet inom och utom skolan samt förändringar av skolstadgan så att folkskolan, liksom tidigare läroverken, kunde förbjuda tobaksrökning bland eleverna. Dessutom föreslogs lagstadgat förbud mot försäljning av tobaksvaror till minderåriga (under 16 år). Däremot avvisades tanken på en allmän kriminalisering av tobaksrökning bland minderåriga, liksom det blev nej till yrkandet om ordningsmaktens skyldighet att beslagtaga minderårigas tobaksvaror.

År 1922 interPELLERADE Lindhagen i riksdagen och undrade vart skrivelserna och förslagen tagit vägen. Själv hade han letat och antingen funnit dem i någon byrålåda eller på resultatlös vandring mellan olika departement och myndigheter. I ett svar om regeringens

.....
Tanken på en allmän kriminalisering av tobaksrökning bland minderåriga avvisades
.....

åtgärder mot tobaks- och kaffemissbruk redogjorde statsminister Hjalmar Branting för frågans hantering. Han poängterade att man från och med folkskolans sjätte klass numera fick undervisning om njutningsmedlens faror och att sådan upplysning också riktades till de värnpliktiga. Frågan om lagstiftning för att motverka tobaksmissbruk bland minderåriga hade övervägts, men inom regeringen hystes tvivel om att man med en sådan åtgärd verkligen skulle vinna avsedd effekt. Dessutom är det så, meddelade Branting, att 95 procent av tobakshandlarna beslutat förbjuda försäljning av tobaksvaror till minderåriga. Branting var i tobaksfrågan, liksom i alkoholfrågan, en uttalad motståndare till lagstadgade förbud och han betonade upplysningens roll som "[...] en av de säkraste vägarna för fostrandet av vårt folk till allt mer sunda levnadsvanor, såväl när det gäller bruket av tobak och kaffe som ock i andra avseenden" (8).

Hinder och motstånd

Trots en långvarig och tidvis intensiv samhällsdebatt under decennierna kring sekelskiftet 1900 etablerades aldrig tobaksfrågan som ett entydigt och avgränsat samhällsproblem. En tydlig problembestämmning och ett avsevärt genomslag inom vissa arenor var inte tillräckligt för att påstådda missförhållanden och artikulerade problemlösningar skull vinna den politiska maktens fulla erkännande. Tobaksfrågan erövrade inte de riktigt livskraftiga problemens särdrag. Det gav exempelvis inte upphov till någon lagstiftning eller särskilda administrativa arrangemang för implementering av ett åtgärdsprogram och kunde därför inte bemäktiga sig en position i kretsen av dåtidens institutionaliserade problemkategorier (alkoholen, lösdriveriet, fattigvården, kriminaliteten, den ungdomliga vanarten, etc).

Vad var det då som gjorde att denna föregivna samhällsfara inte mötte det erkännande som så många ansåg den vara värd? Tvivelsutan invercade konkurrensen från alkoholproblemet menligt på utgången. Den sociala diskursens utrymme för en ny angränsande tvistefråga var klart begränsat.

Men det fanns också andra omständigheter som lade hinder i vägen. Fyra samverkande orsaker kan urskiljas: aktörernas oförmåga att enas kring ett aktionsprogram; nykterhetsrörelsens uteblivna engagemang; sta-

Staten har alltid haft ekonomiska intressen knutna till konsumtionen av njutningsmedel

tens starka ekonomiska intressen i kombination med dokumenterade svårigheter att upprätthålla en restriktiv lagstiftning på tobaksområdet samt problemets anknytning och sammansmältning med andra samtida problemkomplex.

Av de aktörer som engagerade sig i tobaksfrågan var läkare och lärare de mest betydelsefulla. Men varken de, eller för den delen politiker och andra sociala reformatorer, förmådde enas kring ett uttalat åtgärdsprogram. I fråga om artikulering och förmedling av hotbilder och riskbedömningar gjordes uppmärksammade insatser. Men samtidigt existerade en betydande oenighet i bedömningarna av olika skadeverkningar och huruvida det var bruket eller missbruket som var den verkliga boven i dramat. Dessutom var flertalet aktörer engagerade i en rad andra mer eller mindre närbesläktade frågor, vilket gjorde att tobaksmotståndet saknade ett samlande namn, med möjligt undantag för Carl Lindhagen den politiska arenan. Inte heller föreningen "Bort med tobaken" förmådde växa till den kraft som kunde organisera och kanalisera motståndet till en inflytelserik anti-tobaksrörelse (9).

Från många håll fanns stora förväntningar på att nykterhetsrörelsen skulle ta sig an tobaksfrågan, bl a genom att starta avhållsamhetsföreningar inom rörelsen eller medverka till bildandet av fristående sådana. Men nykterhetsrörelsen, med undantag för enskilda förbund som exempelvis Sveriges lärares nykterhetsförbund, intog en minst sagt avvaktande attityd. Denna hållning bestämdes sannolikt av strategiska överväganden. Från nykterhetsrörelsens sida var rusdryckerna den allt överskuggande frågan. En utvidgning av intressefältet till att också omfatta andra njutningsmedel innebar en uppenbar risk för utslätning och fragmentering.

Staten har alltid haft ekonomiska intressen knutna till konsumtionen av njutningsmedel. Tullar och olika typer av skatter har varit de främsta instrumenten för att inkassera inkomsterna och prisinstrumentet har, särskilt i fråga om rusdryckerna, använts för att försöka påverka konsumtionens nivå och inriktning. Ge-

nom införandet av tobaksmonopolet 1915 fick staten ett kraftfullt medel för att styra skattenivån på i första hand förädlade tobaksprodukter. Förutom skatteintäkter erhöll staten en årlig vinst i form av utdelning på aktiekapital, tull på importerad råtabak och färdiga tobaksvaror samt kronoskatt från moderbolag och dotterbolag. Beslutet om införande av tobaksmonopolet ska ses mot bakgrund av att statsmakterna ville frigöra sig från ett alltför ensidigt beroende av skatteintäkter från rusdryckshanteringen. Det var ett beslut som framtvingats av de samlade nykterhetsintressenas enträgna arbete. Styrningen av det fiskala intresset mot tobaksområdet grundades på den politiska majoritetens uppfattning att det här rörde sig om ett område, som inte var behäftat med sådana uppenbart skadliga bieffekter som alkoholkonsumtionen. Denna grundläggande bedömning av de båda områdenas relativa samhällsskada, i kombination med ekonomiska intressen knutna till en varugrupp som visat sig vara tämligen okänslig för prisökningar, gjorde att man från regeringens sida intog en negativ ståndpunkt mot inskränkande åtgärder som kunde tänkas medföra en minskning av konsumtionen. Men det var inte enbart ekonomiska intressen som styrde regeringens motvilja mot att införa en restriktiv lagstiftning på området. Historiska och samtida erfarenheter var inte särskilt uppmuntrande. Försäljnings- och rökförbuden var svåra att upprätthålla och i flertalet länder hade lagstadgade restriktioner inte förmått hejda cigarettökningens utbredning bland ungdomen.

Ett missförhållande som lyfts fram som ett nytt allmänt problem får behövlig draghjälp om det kan associeras till hotbilder och moraliska fördömanden som gäller för ett redan etablerat samhällsproblem. Att tobaksfrågan i början av 1900-talet blev liktydigt med unga pojkars cigarettökning var därför inledningsvis säkert en fördel med avseende på en opinionsbildande effekt. Risken med en sådan anknytning är att den nya faran efterhand absorberas och blir en aspekt av det redan erkända samhällsproblemet. Det var vad som i hög grad hände med tobaksfrågan, vilken blev ett inslag inom ett betydligt mer omfattande problemkomplex som gällde ungdomens sedliga förvildning, vanart och brottslighet. Problembestämmningen som formulerades med avseende på cigarettökning hade exempelvis föga relevans för medelålders cigarrökare. Härige-

.....

nom förstärktes tobaksfrågans ålders- och klassmässiga differentiering och försöken att vinna gehör för en problemdefinition som fokuserade det omåttliga tobaksbrukets sammantagna skadeverkningar försvårades avsevärt.

En jämförelse mellan dagens och sekelskiftets tobakskontrovers frestar onekligen till betoning av analogier och släktskap. Men historiska paralleller bör inte läggas till grund för alltför långtgående resonemang om nutida förhållanden och deras framtida utveckling. Jag vill, trots detta förbehåll, avslutningsvis peka på ett par omständigheter som kanske kan ha betydelse för den tobaksstrid som sannolikt kommer att utkämpas under de närmaste åren.

Den pågående kontroversens betoning av den passi-

va rökningens konsekvenser och det tilltagande intresset för nikotinberoende skapar nya argument för minskad tobakskonsumtion. Men samtidigt som dessa aspekter berikar diskursen med nya hotbilder, risker och motiv, kan de snabbt bidra till tobaksfrågans fragmentering. En alltför stark betoning av rökningens miljöeffekter riskerar exempelvis att skymma budskapet om snusets medicinska skadeverkningar. Genom denna uppsplätning kan det bli svårt att hålla samman tobaksfrågan som en folkhälsofråga med inriktning på tobakens skadlighet. Tendensen till fragmentering är ännu tydligare i händelse av en stark betoning av nikotinberoendet. Risker är då stora att tobaksfrågan, åtminstone delvis, kommer att assimileras av den parallella samhällsdebatten om olika beroendeformer och därigenom deklasseras genom alltför intim förbindelse med illegal narkotika. Orsaksbilden kan under dessa betingelser förskjutas så att ansvaret för uppkommen ohälsa lätt lokaliseras till vissa brukares (missbrukares) bristande karaktärsegenskaper istället för att betraktas som en fråga om tobaksprodukternas innehåll av skadliga ämnen, inklusive nikotin. Ett närliggande exempel på en sådan kontrovers utgörs av striden om benzodiazepinernas (de vanligaste sömn- och lugnande medlen) beroendeframkallande verkan. Problembestämningen kretsar i det fallet kring frågan om det är ett allmänt problem i betydelsen en föreliggande risk för alla som konsumerar dessa preparat, eller om det handlar om ett missbruksproblem begränsat till några tusen "problematisks" personer?

En av förutsättningarna för att ett förment missförhållande ska etableras som ett samhällsproblem, dvs vinna ett brett politiskt erkännande och institutionaliseras som objekt för ett uttalat åtgärdsprogram, är att de aktörer som problematiserar företeelsen förfogar över tillräckliga resurser för att driva igenom sin problemdefinition och sina åtgärdskrav. Ett annat villkor kan sägas gälla konkurrensens och assimileringens dynamik, dvs frågan om hur väl ett utpekat problem kan anknyta till andra yttringar av ett samhälles existerande konfliktpanorama (ekonomisk tillväxt, social fördelning, hälsa, miljö, brottslighet, yttre fiender etc) och samtidigt hävda den egenart som är nödvändig för dess institutionalisering (10). Exemplet ovan antyder

att dessa förutsättningar knappast föreligger om vi ser till några av de aspekter som framträder genom 1990-talets tobaksdiskurs.

REFERENSER

1. Artikeln baseras på en delstudie som ingår i forskningsprojektet *Konstruktionen av sociala problem*, som möjliggjorts genom ekonomiskt bidrag från Brottsförebyggande rådet.
2. SOU 1990:29, *Tobakslag. Betänkande av tobaksutredningen*, Stockholm 1990, proposition 1990/91:75, *Om vissa folkhälsofrågor*, Riksdagen, SoU 1990/91:23, *Vissa folkhälsofrågor*.
3. U S Department of Health and Human Services, *The Health Consequences of Smoking: Nicotine Addiction, a Report of the Surgeon General*, Washington 1988.
4. För en utförligare diskussion om problematiseringen av nervgifter och njutningsmedel kring sekelskiftet 1900, se Sven-Åke Lindgren: Den hotfulla njutningen: Att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970, Stockholm. Stehag 1993.
5. C G Santesson: *Om Tobak*, Stockholm 1897. För den som är intresserad av tobaksdiskursen fram till 1930-talet rekommenderas Edgar Lunds utomordentligt värdefulla bibliografi, *Svensk tobakslitteratur. Anteckningar till en bibliografi*, Stockholm 1935.
6. Riksdagens protokoll 1909, proposition nr 79, *med förslag till lag om förbud mot viss försäljning af tobak* och riksdagens protokoll 1914, andra kammarens protokoll, nr 80.
7. *Betänkande rörande omläggning av nykterhetsundervisningen samt rörande åtgärder mot missbruk av tobak och kaffe*, avgivet av för ändamålet inom kungl. ecklesiastikdepartementet den 30 oktober 1917 tillkallade sakkunniga, Stockholm 1918.
8. Första kammarens protokoll 1922, nr 42, 115.
9. Föreningen *Bort med tobaken* bildades 1896 i Stockholm bl a ur spillrorna av den redan 1886 tillkomna avhållsamhetsföreningen *Tobakskampen*. Den nya föreningens syfte var att aktivt verka för en bättre organisering av tobaksmotståndet i landet. Föreningen utgav månadsbladet *Svensk frisk luft* (fr o m 1924 utkom den under namnet *Bort med tobaken*). Genom föreningens småskriftserie publicerades upplysningsskrifter och varningsord. Någon större medlemsanslutning fick man dock aldrig. Medlemsantalet torde aldrig ha överstigit 600–700 personer. År 1930 ombildades föreningen till *Landsförbundet mot tobaken*, vilket i sin tur var en föregångare till *Nationalföreningen för tobaksupplysning*.
10. För en diskussion, se Stephen Hilgartner & Charles L Bosk, "The Rise and Fall of Social Problems: A Public Arenas Model", *American Journal of Sociology*, (94), 1988, 53–78.